

Antik Akdeniz Bölgesinde Salgın Hastalıkların İnanç Değişiklikleri Üzerindeki Etkileri

Murat TURGUT*

ÖZ

İnsanlık tarihi boyunca görülen salgın hastalıklar insanların korkulu rüyaları olmuştur. İnsanlar salgının mikroplardan kaynaklandığını bilmediği için uzunca bir süre salgının tanrılar tarafından gönderildiklerini düşünmüşlerdir. Atina salgınından itibaren ise salgının dinsel sebepli olmadığı da düşünülmeye başlanmıştır.

Salgın hastalıkların toplumlar üzerindeki en önemli etkisi öldürme güçleri olmuştur. Tarih boyunca özellikle de eskiçağda görülen salgın hastalıklar yüksek ölüm oranlarına sahip olmuşlardır. Salgınların öldürme güçlerinin yanında sosyal, ekonomik ve dini alanlarda pek çok değişime sebep oldukları bilinmektedir.

Salgınların tanrı tarafından gönderildiği düşüncesi salgının gene tanrı tarafından ortadan kaldırılabileceği inancını getirmiştir. İnsanlar salgından kurtulmak için tanrılarına dualar etmişler ve onlar için çeşitli sunular gerçekleştirmişlerdir. İnanıkları tanrısal güçlerin salgını durdurmada yetersiz olduklarını gördükleri zaman bazı insanlar dinden uzaklaşmaya başlamışlardır. Bu insanlar inançsızlık, panteondaki bir diğer tanrıya daha fazla önem verme veya dışarıdan bilinmeyen yeni dinleri kabul etme yollarından birini seçmişlerdir. Belirtilen yollardan son ikisi, ilk belirtilene göre daha çok tercih edilmiştir.

Salgın hastalıklara karşı insanların davranışları toplumdaki çeşitlilik göstermiştir. Toplumların reaksiyonları genellikle yeni inançların kabulü veya o inançlarda çareler aramak olmuştur. Bu çalışmada salgın hastalıkların sonucu antik Akdeniz toplumlarında yaşanan dinsel gelişmeler ve özellikle salgınların yeni inançlara geçişteki önemi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Salgın, Veba, Hastalık, Yersinia Pestis, Pandemi, Epidemik, Antik Akdeniz

The Effects of Epidemics on the Belief Changes in the Ancient Mediterranean Region

ABSTRACT

Epidemics that have been seen throughout human history have been fearful dreams of the people. For a long time, people thought that epidemics were sent by the gods, as they did not know that the epidemic was caused by microbes. Since the epidemic of Athens, it has been started to be thought that the epidemics are not caused by religious reasons.

The most important effect of epidemics on societies has been their killing power. Throughout history, especially in ancient times, epidemics have caused high death rates. It is known that epidemics cause many changes in social, economic and religious areas as well as their killing power.

The idea that the epidemics were sent by God revealed the belief that the epidemic could be eliminated by God. People prayed to their gods to get rid of the epidemic and made various offerings to them. When they discovered that the divine powers they believed were insufficient to stop the epidemic, some people began to turn away from religion. These people have chosen one of the ways of disbelief, giving more importance to another god in the pantheon, or accepting new religions unknown from outside. The last two of these ways are more preferred than the first.

People's behaviors against epidemics differed from society to society. Societies' reactions to this were generally in the form of accepting new beliefs or seeking remedies in those beliefs. In this study, religious developments in societies of ancient Mediterranean as a result of epidemics and especially the importance of epidemics in the transition to new beliefs were analyzed.

Keywords: Outbreak, Plague, Disease, Yersinia Pestis, Pandemic, Epidemic, Ancient Mediterranean

1. Giriş

Salgın hastalıklar insanlık tarihinde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Dünya tarihinde çok sayıda salgın hastalık yaşanmış ve etkileri günümüze kadar ulaşmıştır. Bu salgınlar ve onlar hakkındaki bilgiler, dönemin önemli kişileri tarafından yazıya aktarılarak salgınların belirtileri, nerede ortaya çıktıkları, yayıldıkları alanlar, ölüm sayıları ve ekonomik etkileri hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Salgınların bazılarının belirtileri konusunda elimizde önemli bilgiler bulunmasına rağmen bu salgınların hangi hastalık olduğu kesin bir şekilde tespit edilememiştir. Bundan dolayı salgınlar genel olarak veba olup olmadığına bakılmaksızın *veba* terimiyle adlandırılmışlardır (Bruun, 2007, s. 201) (Wiechmann, 2012, s. 66) (Kılıç, 2017, s. 118)¹.

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, mturgut@selcuk.edu.tr

¹ Çalışma içerisinde geçen veba terimi literatürde olduğu gibi tüm salgın hastalıkları kapsayacak şekilde düşünülmelidir.

Makalenin Gönderim Tarihi: 01.04.2022; Makalenin Kabul Tarihi: 24.05.2022

Salgın hastalıkların insanlığın hangi döneminden itibaren görülmeye başladıkları kesin bir şekilde bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar salgın hastalıkların ve özellikle de vebanın dünyanın yaratılmasından itibaren var olduğunu belirtmişlerdir (Gowen, 1907, s. 3) (Kılıç, 2017, s. 117). İnsanlar, tarım yapmaya başlayıp yerleşik hayata geçtikleri dönemden itibaren aynı bölgede hem daha uzun süre hem kalmışlar hem de daha yoğun nüfus oranlarıyla yaşamaya başlamışlardır. İnsanların bir arada daha uzun süre ve daha küçük alanlarda yaşamaları mikroplara daha kolay yayılma imkanı sağlamıştır. Bundan dolayı salgın hastalıkların yerleşik hayata geçmesiyle görülmeye başlandığı düşünülmektedir (Diamond, 1997, s. 21) (Scott, 2017, s. 21, 98, 101, 113).

Salgınların ortaya çıkış sebepleri kesin bir şekilde bilinmemektedir. Tarihsel sürece baktığımız zaman salgınların çok farklı sebeplerden dolayı ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sebeplerin içerisinde dinsel sebepler de bulunmaktadır. Tanrı/ların isteklerinin yerine getirilmemesi, onların istemediği hareketlerin yapılması, onlara yapılan sunuların ihmal edilmesi ya da inanılan tanrı/ların kültüne verilen önemin azaltılarak başka inançlara önem verilmesi salgının dinsel sebepleri arasında yer almıştır (Homeros 1.146 - 154) (Livius 5.14) (Çıkış 5.3) (Çıkış 9.15) (Vahiy 18 - 23) (Josephus 2.293) (Vergilius 3 138 - 146) (De Martino, 2006, s. 53) (Sáez, 2016, s. 220, 221) (Kuhrt, 2009, s. 361). Kralın veya halktan bazı insanların yapmış oldukları enstest ilişkiler ve sapkınlıklardan dolayı da tanrı/lar salgın gönderebilmişlerdir (Hesiodos, 239 - 245) (Diogenes, 1.10 225 - 230) (Stoclet, 2007, s. 142, 143) (Kousoulis, Economopoulos, Poulakou-Rebelakou, Androutsos, & Tsiodras, 2012, s. 154, 155). Yanardağ patlaması, iklim değişiklikleri ve depremler gibi doğal olaylardan sonra da salgınların yaşandığı görülmüştür (Tranquillus, 8) (Dio 66 23.5), (Diodorus, 12.45) (Lucretius, 6 1111 - 1135) (Pinault, 1986, s. 71) (Duncan - Jones, 2018, s. 60, 61) (Harper, 2015, s. 245) (Bilich, 2007, s. 5, 6, 31) (Sayar, 2021, s. 221). Lanetlenmiş bir yerin iskana açılması, bir bakire tapınak rahibesinin intihar etmesi ve çeşitli büyüsel sebeplerden dolayı da salgın hastalıklar dinsel sebeplerle ortaya çıkabilmiştir (Thukydides 2.17) (Graf, 2007, s. 115, 118) (Kallet, 2013, s. 369).

Salgın hastalıkların görülmeye başlanması insanların hayatlarını önemli derecede etkilemiş ve onları korkuya sevk etmiştir. Eskiçağda yaşayan toplumlar ve hatta günümüzdeki bazı ilkel topluluklar salgın hastalıkları dünyanın sonu ile ilişkilendirmişlerdir (Eliade, 2015, s. 118, 119) (Bruzzone, 2017, s. 893, 894) (Cunningham, 2008, s. 29). Kökeni erken dönemlerde başlayan bu inanç geleneğinin Orta Çağa ve hatta günümüze kadar dünya üzerindeki birçok yerde devam ettiği söylenilebilir.

Salgın hastalıkların dünyanın sonuyla ilişkilendirilmesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bunların en başında salgında ulaşılan ölüm hızı ve oranı gelmektedir (Kenney, 2017, s. 13). Bundan dolayı insanların erken dönemlerden itibaren salgınların tanrı/lar tarafından dünyaya gönderildiklerini ve insanları cezalandırma amacı taşıdığı düşüncesine sahip oldukları bazı antik çağ yazarları ve konu hakkında çalışan araştırmacılar tarafından belirtilmiştir (Hesiodos 239 - 245) Thukydides 2.54) (Appian 1. 4,5) (Apollodoros 5.6 20 - 22) (Diodoros 12.58 6,7) (Aeschines 3.135) (Lévy-Bruhl, 2006, s. 45) (Graf, 2007, s. 114, 115) (Morony, 2007, s. 81, 82) (Saribaş, 2019, s. 2471, 2473) (Sayar, 2020, s. 20) (Hoop, 2021, s. 53) (Lukashenko & Biletska, 2021, s. 47) (Akkuş Mutlu, 2017, s. 82, 83) (Kağnıcı, 2017, s. 112) (Kılıç, 2017, s. 119) (Duran, 2021, s. 126, 127) (Dilek, 2021, s. 86) (Demir, 2021, s. 473). Ancak bu düşüncenin kesin bir doğruluğu olmamakla birlikte özellikle Atina salgınında Hippocrates'in dinsel tedaviler yerine dini olmayan tedavileri de uygulaması, salgının ya da salgın hastalıkların, tanrı/lar tarafından insanları cezalandırma amacıyla gönderilmemiş olduğu düşüncesinin yerleşmeye başladığını da gösterebilir².

Salgının ortaya çıkmasıyla insanlar salgından korunmak ya da yakalandıkları hastalıktan kurtulmak için çeşitli arayışlara girmişler ve bazı tedavi yöntemlerini uygulamışlardır. Bunun yanı sıra insanların bu gibi zor dönemlerde felaketten kurtulabilmek için dine daha çok yöneldikleri de belirtilmiştir (Boguszewski, Makowska, Bo'zewicz, & Podkowi'nska, 2020, s. 2). Dine yönelmelerde artış olduğu gibi dinden uzaklaşmaların da olabileceği unutulmamalıdır. Bütün bunlarla birlikte insanların eski inançlarını terk etmeye başlayarak yeni inançlara yöneldikleri de düşünülebilir. Ayrıca insanlar yeni inançlara geçmenin yanı

² Konu hakkında detaylı bilgi için bk (Turgut, 2021, s. 276, 279 - 281, 285). Ayrıca Mezopotamya toplumlarında da hem büyü hem de çeşitli bitkilerle de tedavilerin yapılmaya çalışıldığı da bilinmektedir (Akkuş Mutlu, 2017, s. 82, 83) (Dilek, 2021, s. 87, 88). Mısır ve Hititlerde de benzer şekilde çeşitli hastalıklara karşı tedaviler yapılmaya çalışılmıştır. (Masalcı Şahin, 2021, s. 171 - 174). Eski İran'da da tedavi yapıcılarının Zerdüş'tin din adamları olduğu görülmektedir. (Duran, 2021, s. 131, 133). Ancak bu tedavi yönteminin içerisinde de dinsel unsurların yoğun bir şekilde yer aldığı unutulmamalıdır.

sıra o dönemlerde inanmış oldukları panteondaki tanrılardan, kendilerine daha çok yardımcı olabilecek olanın kültürünü ön plana çıkartmışlardır. Böylece o süreçte panteondaki başka bir tanrının üst sıralara alındığı veya tapınımların daha çok ona yöneltildiği de söylenebilir.

2. MÖ 14 – 13. Yüzyıllardaki Mısır ve Anadolu'daki Dinsel Reform Girişimleri

İnsanlar yazıyı kullanmaya başlamalarından sonra yaşadıkları salgınları kayıt altına almaya başlamışlardır. İlk başlarda mitolojik hikayelerinde³ görülen salgın hastalıklar daha sonraki dönemlerde mitolojik belgeler haricindeki diğer belgelerin içeriğinde de tespit edilmiştir⁴. MÖ 1470'li yıllarda sağlık ve doktorların koruyucu tanrıçası olan Gula kültürünün en üst noktaya ulaştığı belirtilmiştir (Dilek, 2021, s. 91, 92). Tanrıça kültürünün yükselmesinde salgın hastalıkların kesin etkili olduğu söylenemese de bu dönemde salgın hastalıkların yaşanmış olabileceği söylenebilir. Dönem toplumları diğer rahatsızlıklarında olduğu gibi salgın hastalıkların sebebinin de dinsel sebepler olduğunu düşünmüşlerdir (Dinçol, 1985, s. 5, 6).

MÖ 14. yüzyılda Mısır'da III. Amenhotep döneminde bir salgın hastalık görülmüştür. Bu salgın hastalığın hangi yılda nerede ortaya çıktığı kesin bir şekilde bilinmemektedir⁵. Josephus'a göre ise firavunun Musa'nın sözlerine inanmaması sebebiyle ortaya çıkmıştır (Josephus 2.293). III. Amenhotep salgından kendisini ve topraklarını kurtarabilmek için çeşitli çözüm yollarına başvurmuştur. Bu doğrultuda Mısır firavunu savaşın ve yıkımın tanrıçası olan Sekhmet'in kültürünü yüceltmiş ve onun heykellerinden çok sayıda yaptırarak ülkesindeki tapınaklara göndermiştir (Habicht, Donald, Varotto, & Galassi, 2020, s. 3). III. Amenhotep'in yapmış olduğu bu faaliyetler salgını sonlandırma konusunda başarısız olmuştur. Kendisinden sonra tahta geçen IV. Amenhotep döneminde de salgın etkisini göstermeye devam etmiştir. Mısır firavunu, geleneksel Mısır tanrılarının salgını ortadan kaldıramadığını düşünerek Amon kültü yerine güneşle sembolize edilen Aton kültürünü ortaya çıkartıp ona tek tanrı gibi davranmış olabilir (Habicht, Donald, Varotto, & Galassi, 2020, s. 3). Mısır firavunu ismini Akhenaton olarak değiştirerek günümüzde Tel el Amarna olarak bilinen Akhetaton'a başkenti taşımıştır. Firavunun bu faaliyetleri hakkında farklı düşünceler de bulunmaktadır. Bu düşüncelere göre IV. Amenhotep'in bu girişimleri Musa'dan (Freud, 2012, s. 31 - 37) dolayı ve salgından kaçma amacıyla yapılmıştır (Trevisanato & Padeshki, 2021, s. 248). Ancak Akhenaton'un ölümünden sonra onun kurduğu yeni başkent kısa bir süre içerisinde terk edilmiştir. Bu durumda başkentini dini reform hareketinin bir parçası olarak kurulduğu düşüncesinin daha ağır bastığı söylenebilir.

IV. Amenhotep'ten sonra Mısır tahtında bulunan Tutankhamun ve kendisinden sonraki yakın döneme ait yazılı belgelerde ise salgın hastalıklardan bahsedilmemiştir (Trevisanato & Padeshki, 2021, s. 247, 248). Bu durum salgının hatırlanmak istenmemiş olabileceği ya da IV. Amenhotep'in din reformunun hatırlanmak istenmemesi ile de açıklanabilir.

Bölgede yaşanan salgın etkisini artırarak çevre bölgelere yayılmaya başlamıştır. Ugarit kralı II. Niqmadu, Mısır firavununa gönderdiği mektubunda kendisinden hekimler istemiştir⁶. Bu hekimlerin salgın için istediği düşünülebilir. Salgının yaygınlaştığı bu dönemlerde Hitit kralı I. Şuppiluliuma Kuzey Suriye seferine çıkarak Hitit belgelerine göre Amka bölgesine kadar ilerlemiştir (Singer, 2002, s. 58). Daha sonra yine I. Şuppiluliuma döneminde Mısır hanedanı ile yaşanan evlilik olayının sonucunda Hitit kralı Suriye bölgesine sefere çıkmış ve bölgedeki birçok kenti yıkmıştır⁷. Hitit kralı yaptığı sefer sonucunda bölgeden esirlerle birlikte büyük ihtimalle hem salgını Hatti ülkesine taşımış hem de kendisi de bu hastalıktan dolayı bir süre sonra hayatını kaybetmiştir. I. Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra oğlu II. Arnavanda Hitit kralı

³ “Bin iki yüz yıl [geçmemiştir ki henüz] [ülkenin arazişi büyüdü] nüfus da çoğaldı. [Bir boğa kadar] ses çıkarıyordu ülke. Öyle ki bükümdar tanrı rahatsız oldu [gürültüden]. Gürültülerini [duyduğunda Enli, büyük tanrılara [şöyle dedi]. İnsanların gürültüsü [çok arttı]. Bütün bu [patırtı] uyutmuyor beni! [Emredin de] salgın hastalık gelsin”. (Bottéro & Kramer, 2017, s. 618).

⁴ Örneğin Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ait yazılı belgelerde hem Anadolu'da hem de Mezopotamya'da salgın hastalıkların yaşandığı döneme ait yazılı belgelerden öğrenilmiştir. (Çeçen, 2020, s. 14, 15).

⁵ Bu dönemdeki mektuplaşmalarda salgın hastalık yaşandığına dair izler görülmektedir. Örneğin EA 17, EA 35, EA 96, EA 244, EA 362 numaralı belgelerde bu durum açık bir şekilde hissedilmektedir. (Moran, 1992, s. 41, 107, 170, 298, 300). Bazı belgelerde hastalığın Nergal'le birlikte geçmesinden dolayı hastalığın Mezopotamya kökenli olabileceği de düşünülmüştür. (Trevisanato & Padeshki, 2021, s. 247).

⁶ EA 49 için bk (Moran, 1992, s. 120).

⁷ (Bryce, 2005, s. 119). Hitit belgelerinde ortaya çıkan bu salgın hastalığın ikinci dalgası olarak da nitelendirilmiştir. (Trevisanato & Padeshki, 2021, s. 249).

olmuş ve kısa bir süre yöneticilik yaptıktan sonra o da babası gibi salgından dolayı hayatını kaybetmiştir. II. Arnuvanda'nın ölümünden sonra Hitit tahtına II. Murşili geçmiştir. II. Murşili devam eden salgına karşı dinsel tedavi yöntemleri uygulamış, salgının nedenlerini öğrenebilmek için kehanet soruşturmaları yaptırmıştır. Tanrılarına, gönderdikleri salgından dolayı insanların önemli bir kısmının öldüğünü, eğer salgını durdurmazlarsa kendilerine sunu yapacak, sunu malzemelerini hazırlayacak insanların kalmayacağını ifade ederek durumun kötülüğünü anlatmıştır. Tanrılar için hazırlanmış olduğu dua metinlerinden birinde tapınakları restore ederek tapınağı bulunmayan tanrılar için yeni tapınak yaptıracağını belirtmiştir (Singer, 2002, s. 65). II. Murşili döneminde salgının tamamen geçip geçmediği bilinmemektedir. II. Murşili'nin ölümünden sonra ise Hitit krallığının başına II. Muvatalli geçmiştir.

II. Muvatalli döneminde Hitit krallığında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde başkent büyük bir ihtimalle dinsel sebeplerle⁸ Hattuşa'dan Tarhuntaşa'ya tüm tanrı kültleri ile birlikte taşınmıştır. Ayrıca Hitit kralı Fırtına Tanrısı Tarhunt'un kültünü ön plana çıkartmıştır. Bu değişiklik büyük bir ihtimalle II. Muvatalli döneminden önceki kralların Fırtına Tanrısı Teşup'tan salgını durdurmasını istemeleri, ancak Teşup'a yapılan dinsel ritüeller, sunu ve adaklara rağmen salgının devam etmesi nedeniyle olmuştur. IV. Amenhotep'in dinsel reform hareketi ile ona yakın tarihlerde sayılabilecek olan II. Muwatalli'nin bu faaliyetleri içerik olarak birbirine benzetilmiştir (Singer, 2006, s. 37, 39, 45). Belki Hitit kralı da yapılan onca dinsel faaliyetlere rağmen Hitit tanrılarının salgını sonlandıramamasından dolayı IV. Amenhotep gibi farklı bir inanca yönelmeyi seçtiği düşünülebilir.

MÖ 13. yüzyılın ortalarında gerçekleştirildiği tahmin edilen Troya Savaşında da salgın örneği görülmüştür⁹. Bu salgın I. Şuppiluliuma'nın Kuzey Suriye seferi sırasında Anadolu'ya getirdiği salgınla ilişkilendirilmiştir. Salgın önce Hititlerden Batı Anadolu'daki Arzawa krallıklarına, sonra da özellikle koyunların taşıyıcılığıyla adalara ve Troya önlerindeki Yunan ordusuna sıçramıştır (Trevisanato & Padeshki, 2021, s. 250 - 253). Salgının başlangıcı için ise antikçağ yazarlarında farklı bilgiler verilmiştir. Agamemnon, Apollon'un rahiplerinden birisi olan Khryses'in kızı Khryseis'i kaçırmış ve Khryses'in kızını geri almak için önerdiği fidyelerine ve yalvarmalarına rağmen kızını kendisine teslim etmemiştir. Kendisine inanan birisine kötü davranıldığını gören Apollon, Troya önlerinde bulunan Helen ordusuna bir salgın hastalık göndermiştir. Salgının şiddetli bir şekilde devam etmesi üzerine Akhilleus toplantı düzenlemiştir. Toplantıda konuşan kahin Kalkhas, salgının Apollon tarafından gönderildiğini, tanrının yatıştırılmaması durumunda salgının devam edeceğini belirtmiştir. Bunun üzerine de Agamemnon, Khryses'i babasına geri göndermiş ve salgın sonlandırılmıştır¹⁰. Apollon'un salgını sonlandırması Apollon kültürünün önemini arttırmış olabilir. Eski Yunan inanç sisteminde bu bölgede Apollon fare tanrı anlamına gelen Smintheus ekiyle de tapınım görmüştür (Demir, 2021, s. 465). Khrysa'da bulunan Apollon tapınağındaki heykelin ayaklarının altında fare tasvirinin bulunduğu Strabon tarafından belirtilmiştir (Strabon 13 1 46 – 49; 13 1 64). Bu tasvir Apollon, veba ve fareler arasındaki salgın hastalık ilişkisini gösterdiği düşünülebilir.

Apollon haricinde koyun/keçi insan melezi olan Pan'ın da Troya Savaşından hemen sonra doğduğu bilinmektedir. Bu tanrının doğuşu, Troya Savaşında yaşanan salgınla ilişkilendirilmiştir (Trevisanato & Padeshki, 2021, s. 256, 257). Salgının Anadolu'dan adalara geçişinde çobanların ve küçükbaş hayvan sürülerinin etkisi düşünüldüğü zaman salgının durdurulması için yeni bir kültün ortaya çıkmasını açıklamaktadır.

3. Atina Salgını Yıllarındaki Salgınlar ve Dinsel Değişim

Peloponnesos Savaşlarının ikinci yılında MÖ 430 yılından itibaren başladığı tahmin edilen Atina salgınının hangi hastalık olduğu net olarak bilinmemektedir. Salgının nerede başladığı kesin bir şekilde tespit edilememiştir. Antikçağ yazarları salgının başlama yeri olarak Mısır'ı işaret etmişlerdir (Thukydides, 2.48) (Lucretius, 6 1111 – 1113). Salgının ortaya çıkış yeri Mısır olarak belirtilmiş olsa da MÖ 451 yılında

⁸ Hitit kralının Mısır'la gerçekleşmesi muhtemel olan Kadeş Savaş alanına yakın olabilmek için başkenti taşımış olabileceği de düşünülmektedir. (De Martino, 2006, s. 62).

⁹ "Minos'un ölümünden sonraki üçüncü kuşakta Troya savaşı oldu, bu savaşta Giritliler Menelaos'u savunmak için az çaba harcamadılar. Bunun cezası olarak, Troya dönüşü açlık ve salgın hastalık başladı; hem kendileri, hem sürü hayvanları karıldılar..." (Herodotos 7.171).

¹⁰ (Homeros, 1 1 – 15, 1 46 – 54, 1 93 – 100, 1 440 – 456). Troya savaşının yaşandığı dönemlerde Lokris bölgesinde de salgının görüldüğü, Lokrislilerin bu salgından kurtulmak için Athena'ya iki yakarıcı bakire gönderdiklerinin de salgının o dönemde sadece Troya bölgesinde olmadığı konusu için belirtilmesi gerekmektedir. (Apollodoros, 5, 6 20).

Roma'da bir salgın hastalığın başladığı ve salgının tüm kölelerle vatandaşların yarısını öldürdüğü de belirtilmiştir (Dionysos, 10 53). Ayrıca Illyria bölgesinden gelecek olan salgını önceden tahmin etmesinden dolayı Hippocrates onurlandırılarak kendisine Heracles/Hercules ile aynı onurlar verildiği ifade edilmiştir¹¹. Halikarnassos'lu Dionysos ve Yaşlı Pliny'nin verdiği bu bilgilerden hareketle Atina salgınının Mısır'dan gelmemiş olabileceği de düşünülebilir.

Atina salgını antikçağ yazarlarına ve birçok araştırmacıya göre oldukça yıkıcı etkilere sahip bir salgın olmuştur. Bu salgında Atina kentinin en önemli kişiliklerinden birisi olan Pericles başta olmak üzere kent nüfusunun önemli bir kısmı hayatını kaybetmiştir. Salgının Atina kenti için antikçağ yazarlarının belirttiği kadar yıkıcı etkilerinin olmadığına dair görüşler de bulunmaktadır (Turan, 2018, s. 104). Bu salgın sadece Helenleri etkilememiştir. Herodotos, Pers ordusunda görülen salgından dolayı çok sayıda askerin hastalandığını, hasta olanların Kserkses tarafından geçilen bölgede bırakılarak orduyla birlikte götürülmediğini belirtmiştir (Herodotos 8.115).

Atina salgınının ortaya çıkış sebepleri konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bazı antikçağ yazarlarına göre salgının sebebi dinsel olmuştur (Thukydides 2.54). Bazı yazarlara göre havanın ve suların bozulmasından kaynaklanmıştır (Diodoros 12.58 1 – 7). Başlangıç sebepleri kesin bir şekilde bilinmese de salgın kentte büyük yıkımlara yol açmış ve insanlar hızlı bir şekilde hastalığın evrelerini geçirerek ölmeye başlamışlardır. İnsanlar salgını durdurmaları için tapınaklara giderek tanrılarına dua etmişler ancak salgın karşısında onların bu duaları da çok fazla bir işe yaramamıştır. Tapınaklara dua etmeye giden insanlar tapınakların içerisinde hayatlarını kaybetmişlerdir (Lucretius 6 1269 – 1283) (Thukydides 2.52). İnançlı kimselerin de salgına yakalanarak ölmesi, insanların bazılarını inançsızlığa bazılarını da farklı inançlara yönlendirmiştir.

Tanrıların salgını yok edememesi insanların dinden uzaklaşmalarına sebep olsa da kent devleti yöneticileri bu dönemde dini yapıların inşasına devam etmişlerdir (Turan, 2018, s. 103). Sophocles'in Oedipus Rex isimli oyununda da Thebai kentindeki salgının sonlandırılması için tanrılara dua edilmiştir (Kousoulis, Economopoulos, Poulakou-Rebelakou, Androustos, & Tsiodras, 2012, s. 155). Yapılan bu inşa faaliyetleri ve toplu dua ritüelleri de bir işe yaramamış gözükmektedir.

Tanrılara yapılan duaların işe yaramaması dönem insanı üzerinde yeni düşüncelerin de ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Bu dönemde yaşayan Socrates salgının da etkisiyle tanrıların sorgulanabilirliğini ve onların gereksiz olduklarını düşünmüştür (Cornford, 2021, s. 18, 19). Antik dönemin en önemli hekimlerinden birisi olan Hippocrates de bu salgında dini olmayan çözüm yolları uygulamıştır (Erdemir Palaz & Erdemir, 2008, s. 876, 877) (Kılıç, 2020, s. 17). Salgının hava aracılığıyla bulaştığını düşünerek (Hippocrates 9), ateş yakma yöntemi ile havada bulunan hastalığı yok etmeye çalışmıştır. Bu tedavi şekli daha sonra Galen tarafından da kullanılmıştır (Pinault, 1986, s. 54 - 60). Böylece Hippocrates'le birlikte dinsel tedavi yöntemleri haricinde din dışı tedavi yöntemleri de uygulanmaya başlamıştır.

Atina kentinde salgından dolayı insanların tanrılarına yaptıkları dualar boşa çıkınca bazı yeni inançlara yönelmişlerdir. Bu doğrultuda salgına kadar yerel bir tıp ve sağlık tanrısı olan Asclepios kültü Atina'ya MÖ 420 veya 419 yıllarında getirilmiştir. Kendisi adına akropolisin güney yamacında ve Pire'de iki adet tapınak inşa edilmiştir. Ayrıca bu dönemde basılan sikkeler üzerinde bu tanrının tasvirine sıkça yer vermeye başlanmıştır. Tıp ve sağlık tanrısı Asclepios'un kültü MÖ 293 yılında, salgının hızla artmasından dolayı senatonun aldığı kararla Roma'ya da getirilmiştir (Perlstadt, 2016, s. 1048). Böylece Asclepios kültürünün bu dönemde öneminin arttığı ve kültürünün diğer tanrılara göre daha ön plana çıktığı düşünülebilir.

4. MS 2. ve 3. Yüzyıllardaki Salgınlar ve Hıristiyanlık

MS 2. yüzyılın ortalarından sonra antikçağ Akdeniz'ini etkileyen büyük bir salgın hastalık yaşanmıştır. Salgının nerede başladığı kesin bir şekilde bilinmemektedir. Salgının çıkış yeri olarak belirtilen en güçlü

¹¹ (Pliny, 7.37). Ayrıca bu dönemde Pers topraklarında da salgın görülmüş, I. Artakserkses Hellepontos valisi Hystanes'e mektup yazarak Hippocrates'i maliyetinin ne kadar tutarsa tutsun Pers sarayına getirilmesini istemiştir. Hippocrates'in Pers kralına cevabı ise şu şekilde olmuştur: "Yeterince yiyecek, giyecek, barınak ve yaşam için yeterli tüm malzemeye sahip olduğumu mümkün olduğunca fabuk krala bildirin ve Yunanlıların düşmanı oldukları için Pers zenginliğinin tadını çıkarmak ve Persleri hastalıktan kurtarmak istemiyorum." (Duran, 2021, s. 139). Bundan dolayı Hippocrates'in sadece salgın karşısındaki başarılarından dolayı bu onurların kendisine verilmediği aynı zamanda zenginliği reddederek kendi soydaşlarının yanında kalması gibi erdemli davranışlarından dolayı da verildiği düşünülebilir.

yerler Seleucia ile Mısır olmuştur¹². Roma'nın MS 166 yılındaki Parth seferi sırasında Apollon tapınağının yağmalanması sırasında salgının başladığı belirtilmiştir¹³. Hastalık Roma lejyonlarıyla birlikte Anadolu'ya, kısa bir süre sonra Yunanistan taraflarına ve oradan da İtalya'ya yayılmıştır¹⁴.

Salgının neden başladığı kesin bir şekilde bilinmemektedir. Ammianus Marcellinus salgını dinsel sebeplere bağlayarak Apollon'un tapınağında kendisine yapılan saygısızlık sonucu ortaya çıktığını belirtmiştir (Marcellinus, 23.6 24). Salgının çıkmasıyla ilgili olarak bu dönemde yayılmaya başlayan Hıristiyanlık da sebep olarak görülmüştür (Geoffroy & Díaz, 2020, s. 453) (Sáez, 2016, s. 220, 221). Geleneksel Roma inancına bağlı olan insanlar Hıristiyanları, yeni yayılmakta olan bu dine bağlı kişiler de pagan inancına sahip Romalıları suçlamışlardır.

Antonine vebası olarak adlandırılan salgın kısa sürede çok geniş sınırlara ulaşmış ve insanların bu salgından ölmelerine sebep olmuştur. Roma'da bu salgından dolayı günde iki bin kişinin öldüğü ve bu ölenler arasında da Marcus Aurelius'un da bulunduğu bilinmektedir (Gilliam, 1961, s. 231) (Yeomans, 2017, s. 23) (Sáez, 2016, s. 220). Salgın sadece Roma'da etkili olmamıştır. Salgının etkili olduğu yerlerden birisi de Mısır olmuştur. Mısır'da salgının başladığı yıllardan itibaren büyük tarım alanları işlenemeyerek bu arsalar kiralanmaya çalışılmıştır. Tarımsal problemlerin yanı sıra nüfus kaybı ve buna bağlı olarak da Roma'nın aldığı vergilerde önemli miktarda düşüş yaşanmıştır (Duncan - Jones, 2018, s. 45, 46) (Bruun, 2007, s. 204 - 207) (Yeomans, 2017, s. 22, 23). Vergi kaybından dolayı yaşanan bu nüfus azalmasını doğrudan salgında hayatını kaybeden insanlar olarak yorumlamanın yanlış olabileceği, insanların salgından kaçarak kırsal alanlara yönelmiş olabileceği de belirtilmiştir (Bagnall, 2000, s. 292).

Salgının Roma'da gittikçe şiddetlenmesi yöneticileri harekete geçirmiştir. İnsanlarda ve yöneticilerde genel olarak salgının tanrılar tarafından gönderildiği düşüncesi yer aldığı için tapınaklarda tanrılara dualar edilmiştir. Marcus Aurelius döneminde salgının durdurulması amacıyla unutulmaya yüz tutmuş olan geleneksel ritüellere ve çeşitli dinsel - büyüsel yollara başvurulmuştur (Duncan - Jones, 2018, s. 58) (Hoop, 2021, s. 53) (Geoffroy & Díaz, 2020, s. 453) (Sáez, 2016, s. 220, 221) (Sayar, 2021, s. 229 - 232). Büyük bir ihtimalle bu dönemde salgının sona ermemesi üzerine senato, decemvirlerin Sibyl kehanet kitaplarına başvurularına karar verilmiştir (Livius 41.21 10 - 11) (Çığır Dikyol, 2021, s. 142). Sibyl kehanet kitaplarının yanı sıra Klaros Apollon kehanet merkezine de danışılmış ve tanrının cevabına göre hareket edilmiştir (Graf, 2007, s. 114).

Romalılar bu salgının Apollon tarafından gönderildiğini düşünmüşler ve ondan gizleyebilecekleri bir şey olmadığı için de kendilerini dini görevlere vermeye çalışmışlardır. Bu doğrultuda da yöneticiler emirler çıkartarak geleneksel Roma tanrılarına tapınmayı sürdürmelerini emretmişler ve tanrılarında da salgının ortadan kaldırılmasını istemişlerdir (Sáez, 2016, s. 220, 221) (Geoffroy & Díaz, 2020, s. 453) (Hoop, 2021, s. 53) (Duncan - Jones, 2018, s. 58). Bu dönemde Anadolu'da Abonuteichos'lu Alexandros isminde bir kişi hastalığı evlerden uzak tutacağını söyleyerek insanları kandırmıştır. Para karşılığı onlara bazı tedaviler uygulamış ve salgının evlerine girmemesi için dış kapıların üzerine "*Her daim genç tanrı Phoibos uzak tutuyor sizden veba bulutunu*" sözlerini yazdırtmıştır (Lucianos, 36). Bu sözler tabii ki de salgının bölgede yayılmasına

¹² (Sáez, 2016, s. 219) Salgının çıkış yeriyle ilgili olarak Historia Augusta'da Arabistan belirtilmiştir. (Historia Augusta, "Antoninus Pius", 9). Ayrıca salgının Çin'den yayılmaya başlamış olabileceği de düşünülmektedir. (Habicht, Donald, Varotto, & Galassi, 2020, s. 7, 8).

¹³ "Burası, daha önce belirttiğimiz gibi Verus Caesar'ın komutanları tarafından ele geçirildiğinde, Apollon Comaeus'un beykeli yerinden çıkarıldı ve tanrıların rabiplerinin Apollon Palatinus tapınağına yerleştirildiği Roma'ya götürüldü. Ayrıca bu beykel götürüldükten ve şehir yakıldıktan sonra tapınağı yağmalayan askerlerin dar bir oyuk keşfettiği, değerli bir şey bulabilmek amacıyla bu oyuk genişlettikleri, fakat Chaldaei kavminin gizemli sanatlarıyla kapatılmış olan bir tür mabetten, tedavi edilmesi mümkün olmayan hastalıkların şiddetini oluşturanak Verus'un ve Marcus Antonius'un saltanatlarında tam Persia sınırlarından Ren Nebri'ne ve Galya'ya kadar bütün her şeye bulaşıcı hastalık ve ölüm saçan bu iptidai mikrobuñ fişkırdığı rivayet edilir". (Marcellinus 23, 6. 24) "Verus'un kaderinde, geri dönüş yolunda geçtiği eyaletlere ve sonunda da Roma'ya kendisiyle beraber bir hastalık taşımış gibi görünmek vardı. Bu vebanın, Babil'deki hastalık yayan bir buharın çıktığı Apollon tapınağında bulunan altın bir kutuyu bir askerin yanlışlıkla keşif açmasıyla ortaya çıktığı, oradan Parth topraklarına ve sonra da bütün dünyaya yayıldığı düşünülüyor." (Historia Augusta, "Verus" 8).

¹⁴ (Sayar, 2020, s. 19) (Sayar, 2021, s. 225 - 227). Salgının yayılması ve etkisiyle ilgili olarak da Eutropius "Çünkü Roma ordusunun tamamı telef olduğu için savaş daha da zorlaşmıştı. Marcus'un imparatorluğunda Partlulara karşı kazanılan zafer sonrasında öyle büyük bir veba salgını baş gösterdi ki, Roma'da baştan sona bütün İtalya'da ve eyaletlerde nüfusun büyük bölümü ve askeri birliklerin neredeyse tamamı bu hastalıktan öldü." ifadelerini kullanmıştır. (Eutropius 9, 12).

engel olamamıştır. Alexandros da zaten bölgede dini kullanarak yaptığı sahtekarlıklarla tanınan bir kişi olmuştur.

Antonine salgını sırasında dinsel tedavi yöntemlerinin uygulanmasının yanında dinsel olmayan yöntemlerin uygulandığı da görülmüştür. Antik dönemin önemli hekimlerinden birisi olan Galen bu salgında Hippocrates'in Atina salgınında uyguladığı yönteme benzer bir yöntem uygulamış, ateş yakarak havayı panzehir olarak kullanmaya çalışmıştır (Flemming, 2018, s. 220) (Pinault, 1986, s. 59). Galen'in uygulamış olduğu bu yöntem de salgını durdurmaya yetmemiştir.

Salgın sırasında uygulanan dinsel tedaviler salgının yayılmasını engelleyemediği için insanlarda geleneksel Roma tanrılarına karşı bir ön yargı oluşmaya başlamış veya bazı inançların kültü ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Doğuda basılan sikkelerde Asclepios tasvirlerinin çoğalmaya başladığı tespit edilmiştir (Gilliam, 1961, s. 231). Geleneksel Roma inancına güveni kalmayan insanların bazıları da Doğu'nun gizem dinlerine ve Hıristiyanlığa yönelmişlerdir (Geoffroy & Díaz, 2020, s. 451). Ancak bu dönemde Hıristiyanlık insanlar tarafından, eğitimsiz insanların inanmaya başladıkları alt sınıf dini, pagan inancına sahip Romalı yazarların belirttiğine göre de Yahudilik içerisinde bulunan bir grup ya da doğu kökenli batıl bir inanç olarak da görülmüştür (Kaçar, 2009, s. 22). Hıristiyanlığa yönelimlerin bu salgında doğunun gizem dinlerine göre daha az olduğunun da belirtilmesi gerekmektedir.

Roma İmparatorluğu'nda MS 3. yüzyılda yeni bir salgın hastalık başlamıştır. Bu salgın hastalık bir önceki yüzyılda yaşanmış olan Antonine salgın hastalığına göre daha az bilinen bir salgın olmuştur (Skibiński & Książyk, 2021, s. 122). Salgının Etiyopya'dan başladığı, MS 249 yılında İskenderiye'ye geldiği, MS 251 yılında ise Roma'ya kadar yayıldığı ve Roma İmparatorluğu'nu yaklaşık olarak 20 yıl etkilediği belirtilmiştir (Hoop, 2021, s. 46, 47).

Kıbrıs vebası olarak isimlendirilen salgın, Antonine salgınından bir süre sonra ortaya çıkan oldukça geniş alanlara yayılan ve öldürücülüğü ile de yüksek oranlara ulaşan bir salgın olmuştur. Historia Augusta'daki Gallienus döneminde, bu salgında hem Roma hem de Achaea kentlerinde bir günde beş bin erkeğin öldüğü ifade edilmiştir (Historia Augusta, "Gallieni", 5.5). İskenderiye'li Dionysos'un Mısır piskoposu Hierax'a yazmış olduğu mektupta ise "*ölüsü olmayan ev*"in bulunmadığı belirtilerek salgının boyutunu gözler önüne serilmiştir (Eusebios 7.23). Mısır'daki Thebe'de yapılan çalışmalarda insanların kireçlenerek alelacele gömüldüğü veya yakıldığı bir mezar kompleksi ile birlikte kireçlenmiş toplu mezar tespit edilmiştir. Bu mezar kompleksinin Kıbrıs salgını dönemine ait olabileceği belirtilmiştir (Harper, 2015, s. 226) (Kamimura, 2018, s. 2). Bu bilgiler Kıbrıs salgınının özellikle Antonine salgınına göre daha yıkıcı etkilere sahip olduğunu gösterme konusunda fikir sağlayabilir.

Salgının hangi sebepten dolayı ortaya çıktığı bilinmemektedir. Geleneksel Roma inancına sahip olan kişiler, Antonine salgınından sonra yavaş yavaş sayıları artmaya başlayan Hıristiyanları suçlamışlardır¹⁵. Onların düşüncesine göre kendilerine inanan sayısındaki azalmayı gören Roma tanrıları insanları cezalandırmak için bu salgını göndermişlerdir. Hıristiyanlar da salgının Roma inancına sahip insanlar yüzünden ortaya çıktığını düşünmüşlerdir. Salgından kısa süre önceki dönemde Hıristiyanlar Roma imparatorunun isteklerini yerine getirmemişler, bundan dolayı başta imparator olmak üzere birçok yönetici Hıristiyanlara kötü davranmıştır. Tanrının da Hıristiyanlara kötü davranılması üzerine salgın hastalığı göndermiş olabileceği belirtilmiştir (Habicht, Donald, Varotto, & Galassi, 2020, s. 10). Kıbrıs salgınının çıkma sebebi olarak pagan inancına sahip olanların Hıristiyanları, Hıristiyanların da pagan inancındaki insanları suçladıkları söylenebilir¹⁶.

Salgının çıkışı konusunda iki taraf da birbirini suçlarken Kartacalı piskopos Cyprian bu olağanüstü durumda din ayrımı yapılmadan insanların birbirine yardım etmesi gerektiğini söylemiş (Just, 2020, s. 8) ve Hıristiyanlar kiliseye aktif bir şekilde zulmeden insanlar da dahil olmak üzere tüm yardıma muhtaç olanlara yardım elini uzatmıştır¹⁷.

¹⁵ (Lukashenko & Biletska, 2021, s. 49) (Skibiński & Książyk, 2021, s. 130). Geleneksel Roma tanrılarına inanan Hıristiyanlar ateistlikle suçlanmış, ensest ilişki, ritüel ve dinsel amaçlı cinayet işlemeyle birlikte yamyamlık gibi suçlamalara da bu dönemde maruz kalmışlardır. (Kaçar, 2009, s. 32, 33).

¹⁶ Salgının o dönemde yaşanan iklim değişikliğinden dolayı yaşanmış olabileceği düşüncesinin de var olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. (Harper, 2015, s. 245)

¹⁷ (Eusebios 7.23): "... Bu dönemde kardeşlerimiz iyilik yapma konusunda âdeta birbirleriyle yarıştılar. Hasta olanlara yardımcı oldular. Başka insanlar acı çekerken bizinkiler neşeyle ölüme gittiler. Birçok insan hasta olmasına karşın diğer insanların kayıplarına yardımcı olmak için çabalayıp

Salgının yıkıcı etkisiyle zor zamanlar geçiren Roma salgının etkilerinden kurtulabilmek için Roma inancında bulunan tanrılara kurbanlar kesmişler ve onlara olan bağlılıklarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Bu doğrultuda Apollon Salutari kültünü yüceltmeye çalışmışlardır. Özellikle imparatorluğun doğu bölgelerinde MS 3. yüzyılın ortalarından itibaren basılan sikkelerde Apollon sağlık dağıtarken tasvir edilmiştir (Harper, 2015, s. 225) (Hoop, 2021, s. 53). MS 3. yüzyılın ortalarından sonra ise Roma Hıristiyanlar üzerinde uygulamış olduğu baskı politikasını uygulamaktan vazgeçmeye başlamıştır (Kaçar, 2009, s. 53). İmparatorluk salgından kurtulmak için bu uygulamaları yaparken Hıristiyanların din ayımı yapmadan insanlara yardım etmeleri inandıkları dini diğer insanların gözünde sempatikleştirmiş ve bu dinin insanlar arasındaki yayılımı artmıştır. Hıristiyanların sayısının artmasıyla birlikte birçok zor sürecin yaşanmasından sonra önce bu din serbest hale getirilmiş, sonra da imparatorluğun resmi dini haline gelmiştir.

5. Justinianus Vebası ve İslamiyet

Justinianus vebası olarak adlandırılan salgın MS 541 yılının yaz aylarından itibaren görülmeye başlamıştır. Bu salgının Nil deltasının doğu ucunda bulunan Pelusium kentinden başladığı, hızlı bir şekilde Gazze ve İskenderiye'ye yayıldığı, ertesi yıl içerisinde Konstantinopolis'e toplamda da Suriye, Anadolu, Yunanistan, İtalya, Galya, İberya, İran ve Britanya'ya kadar yayıldığı belirtilmiştir (Procopius, 2.22, 6, 10 – 12) (Zachariah, 10. 9) (Little, 2007, s. 3) (Russell, 1968, s. 179 - 181) (Allen, 1979, s. 7) (Buchillet, 2007, s. 518). Oldukça geniş alanlara yayılan salgın insanlar üzerinde yıkıcı etkilerde bulunmuştur. Bu salgında özellikle İskenderiye, Filistin ve Konstantinopolis'te çok fazla ölümlerin yaşanarak salgının öldürücülük oranının %13 – 15'lere kadar ulaşmış olabileceği düşünülmektedir (Morony, 2007, s. 72) (Allen, 1979, s. 12, 13). Antonine salgınındaki %7 – 10 ile kıyaslandığı zaman bu salgının daha büyük etkileri olduğu söylenebilir.

Eskiçağlardaki salgınların tümünde olduğu gibi Justinianus salgının da niçin ortaya çıktığı bilinmemektedir. Hıristiyan yazarlar salgının tanrının bir cezası olarak gönderildiğini belirtmişlerdir (Zachariah, 10. 9) Procopius, 2.2 10 – 12) (Kenney, 2017, s. 23, 31). Salgına yakalanan insanların gördüklerini iddia ettikleri başı olmayan siyah karartılardan oluşan insan şekilli hayalet halüsinasyonları da salgının tanrı tarafından gönderildiği düşüncesinin açıklamasını oluşturmuştur (Procopius 2.22 10 – 12) (Allen, 1979, s. 7). Procopius'un vermiş olduğu bilgilerden hareketle o dönemde iklim değişikliğinin de yaşandığı, salgının da yaşanan bu iklim değişikliğinden dolayı ortaya çıkmış olabileceği de belirtilmiştir (Bilich, 2007, s. 5, 6).

Justinianus salgınının tedavisi için yapılan uygulamalar da eskiçağlardaki diğer salgın örneklerinde de görüldüğü gibi dinsel uygulamalar olmuştur. Hıristiyan ve diğer dinlerin otoriteleri salgının durması için çeşitli ritüeller düzenlemişlerdir. MS 6. yüzyılın sonunda Papa olan I. (Büyük – Aziz) Gregory salgın hastalığı yenebilmek için oruç düzenleyip sonrasında yedi günlük bir ayın planlamıştır (Kenney, 2017, s. 25) (Buchillet, 2007, s. 518). Salgının son dönemlerinde Anglo-Saksonların dinsel tedavinin yanı sıra o döneme ait tıbbi yollarla bazı tedavileri uygulamaya çalıştıkları belirtilmiştir (Kenney, 2017, s. 97). Uygulanan bu tedavilerin yanında Mısır ile Filistin arasında kalan bir bölgede yaşayan insanların salgını durdurabilmek için pagan inançlarına geri döndükleri ve pirinçten yaptıkları bir heykele tapınmaya başladıkları da ifade edilmiştir (Morony, 2007, s. 81, 82). Hem Hıristiyanların yapmış oldukları dinsel ritüel ve tedavi yöntemleri hem de eski geleneksel inançlara geri dönerek tanrıları yatıştırma girişimleri başarılı olmamıştır. Bu dönemde Aziz Anastasius başta olmak üzere bazı Hıristiyan azizler, salgından kaçmanın tanrının ilahi iradesine karşı gelmekle aynı olmadığını belirtmişlerdir (Berk, 2020, s. 71). Böylece insanların bazıları salgından kurtulabilmek için kaçma yollarına da başvurmuşlardır.

İslamiyet'in MS 7. yüzyılda ortaya çıkarak yayılmaya başladığı bilinmektedir. İslamiyet'in ortaya çıktığı bu yüzyılda Justinianus vebası olarak adlandırılan salgın devam etmektedir. MS 638 – 639 yıllarında ise Amvas vebası ismiyle anılan bir salgın da başlamıştır¹⁸. Justinianus salgının tüm şiddetiyle devam ettiği bu

durdu. Onların bu nazik davranıştan diğerlerinden ayrılmalarına neden olan en önemli şeydi...” “... Fakat dinsizler aynı şeyi yapmadılar. Hastalanan en yakın arkadaşlarını yüzüstü bıraktılar. İnsanlar hastalandıkları zaman onları sokağa attılar ve öldüklerinde de gömmediler. Ölümden çok korktukları için de tüm önlemlerine karşın kaçmak onlar için kolay değildi.”

¹⁸ Salgın hastalık hakkında detaylı bilgi için bk (Berk, 2020, s. 71 - 73).

yüzyılda İslamiyet, salgında ölenlerin şehit kategorisinde yer alıp salgından dolayı hayatlarını kaybeden insanların cennete gidecekleri inancına sahip olmuştur¹⁹. Bu inanç, bölgedeki pagan inancındaki insanlar başta olmak üzere diğer inançlar ve ilahî dinlere inanan insanlar üzerinde etkili olarak İslamiyet'in bölgedeki yayılmasında pay sahibi olmuştur²⁰. Bu doğrultuda pagan inançları başta olmak üzere genel olarak tanrı tarafından cezalandırıldığını düşünen insanların, eğer salgından dolayı hayatlarını kaybederlerse cennetle ödüllendirilecekleri inancının var olması İslamiyet'e geçiş nedenleri arasında yer alır.

Hıristiyanlık yazım geleneği Justinianus salgınının sona ermesini dinsel bir olaya bağlamıştır. Yaşanan bu dinsel olaya göre Papa I. (Büyük – Aziz) Gregory'nin salgınına karşı yaptığı dualara karşılık Başmelek Mikhael, Hadrian'ın mezarının üzerinde parlayan bir kılıç sallayarak ortaya çıkmıştır. Başmelek Mikhael kılıcını kınının içine sokarak salgının sona erdiğini işaret etmiştir (Schwartz, 2013, s. 457). Salgın hastalık sırasında Başmelek Mikhael'in ortaya çıkması, insanların yaşadığı dünyanın kirlî, dinsel varlıkların yaşadığı dünyanın temiz olduğu şeklinde yorumlanmıştır (Mathias & Raspa, 1992, s. 123).

6. Sonuç

Yazının kullanılmaya başlanmasıyla birlikte salgın hastalıkların sebepleri, gidişatı ve sonuçlarıyla ilgili bilgileri öğrenebilmekteyiz. Tarihsel süreç içerisinde antikçağ dünyasını derinden etkileyen çok sayıda salgın yaşanmıştır. İnsanlar salgınların sebeplerini genellikle dini sebeplerde aramışlar ancak dini olmayan sebeplerin de salgınların çıkmasında etkili olduklarını fark edebilmişlerdir.

MÖ 14. Ve 13. yüzyıllarda Mısır'da görülen salgın dinsel inançların değişimine etkisi konusundaki ilk önemli örneği oluşturmuştur. III. Amenhotep, büyük bir ihtimalle tanrısı Amon'un salgını durdurmada yetersiz kalmasından dolayı salgınla ilişkili bir tanrı olduğu bilinen Sekhmet kültüne ağırlık vermiştir. Salgını durdurmak için Sekhmet kültürünün de yetersiz olduğu görülünce IV. Amenhotep döneminde dini bir reform gerçekleştirilerek Aton neredeyse tek tanrı haline getirilmiş ve onun adına yeni bir başkent oluşturulmuştur. Bu salgından etkilenen Anadolu toplumu olan Hititlerde de kısa bir süre sonra benzer bir reform hareketi gerçekleştirilmiştir. I. Şuppiluliuma döneminde başladığı bilinen salgın II. Arnuwanda ve II. Murşili döneminde neredeyse zirve noktasına ulaşmıştır. Özellikle II. Murşili salgının durdurulması için her türlü dinsel tapınımı yerine getirmiştir. Kendisinden sonra kral olan II. Muwatalli döneminde ise Mısır'dakine benzer bir şekilde büyük bir reform hareketi gerçekleştirilmiştir. Hitit kralı gerçekleştirmiş olduğu dinsel faaliyetlere rağmen salgını durdurmada yetersiz kalan Mezopotamya kökenli Fırtına Tanrısı Teşup'un kültü yerine Luvi kökenli Fırtına Tanrısı Tarhunt'un kültüne önem vermiştir. Mısır'daki yaşanan gelişmelere benzer bir şekilde onun adına Aşağı Ülke topraklarında Tarhuntaşşa kentini kurmuştur. Böylece Hem Mısır hem de Anadolu'da aynı salgından dolayı dinsel reform gerçekleştirilerek yeni bir kültürün oluşturulduğu ya da panteonun zirvesinde yer alan tanrı yerine başka bir tanrının getirildiği söylenebilir.

Mısır ve Anadolu'da bu gelişmeler yaşanırken Helen dünyasında da bazı gelişmeler yaşanmıştır. Apollon gönderdiği salgınla Helen ordusunun Troya saldırısını geciktirmiş ve ordu içinde ölümlere sebep olmuştur. Apollon tarafından gönderilen salgın, tanrının isteğinin gerçekleştirilmesinin ardından gene Apollon tarafından durdurulmuştur. Belki de bu savaşın da etkisiyle Anadolu kökenli bir tanrı olan Apollon Eski Yunan panteonundaki önemini arttırmıştır. Troya Savaşıyla mitolojinin de iç içe olduğu düşünüldüğü zaman da savaşta yaşanan salgının insanlar üzerindeki etkisi ve salgını başlatıp bitirebilen Apollon'un insanlar üzerindeki etkisi de fark edilebilir.

Atina'da görülen salgını MÖ 430 yılı civarında başladığı tahmin edilmektedir. Antikçağ yazarlarına göre salgın kentte büyük tahribata yol açmıştır. Atina halkının önemli bir kısmının bu salgında hayatlarını kaybettiği antikçağ yazarları tarafından belirtilmiştir. Atina kent devleti ve halkı salgının sona ermesi için dine büyük önem vermişlerdir. İnsanlar tapınaklara giderek tanrıların bu salgını durdurmaları için dualar

¹⁹ (Kurt H. , 2012, s. 206) (Kılıç , 2020, s. 43). Bu inanç “*Tâ'ün (hastalığından ölen) her Müslüman için şehitlik makamıdır (vardır)*” hadisinden kaynaklanmaktadır. (Eraslan, 2020, s. 496) (Martı, 2020, s. 165). Ayrıca İslamiyet'in salgın hastalıklara Allah tarafından gönderilen hastalık ve dertler şeklinde bakış açısının da bulunduğu belirtilmesi gerekmektedir. (Kurt F. , 2020, s. 7 - 11).

²⁰ Salgın hastalığın özellikle de Hz. Ömer döneminde, Justinianus salgınının bir kolu olarak nitelendirilen Kudüs yakınlarındaki Amvas'ta başladığı ve Amvas vebası olarak bilinen salgın hastalığın İslamiyet'in yayılmasını yavaşlattığı da belirtilmiştir. (Cengiz, 2020, s. 147).

etmişlerdir. Ancak onların bu çabaları yeterli olmamış ve salgın inanan insanların da hayatlarını almaya devam etmiştir. Yaşanan bu ortamda başta Socrates tarafından olmak üzere tanrılar dünyası sorgulanmaya başlanmıştır. İnsanların bazıları da zaten yaptıkları duaların bir işe yaramadığını gördükleri zaman inançsızlığa yönelmişlerdir.

Socrates'le birlikte tanrıların ve inançların sorgulanmaya başlanması, Eski Yunan tanrılarına inanan insan sayısındaki azalma, Hippocrates'le birlikte dini olmayan tedavi yöntemlerinin uygulanması salgından dinin ağır bir şekilde etkilendiğini göstermektedir. Tanrıların salgını yok edememeleri ve insanların bir kısmının inançsızlığa yönelmelerine rağmen kent devleti tarafından dini yapıların inşasına devam edilmiştir. Ayrıca bu tarihlerde yerel bir sağlık tanrısı olan Asclepios'un kültü de MÖ 420 yılı civarında Atina'ya getirilmiş ve kendisine tapınaklar inşa edilmiştir. Asclepios kültüne bu dönemde başta Atina kent devleti olmak üzere bazı kentler tarafından da önem verilmiştir. Böylece çok fazla bilinmeyen Asclepios kültü büyük bir aşama kaydederek dönemin önemli kültürlerinden birisi haline gelmiştir.

MS 2. yüzyılın ortalarından itibaren (MS 166) Antonine vebası olarak adlandırılan salgın hastalık yaşanmıştır. Salgının çıkmasıyla birlikte insanlar dinsel yöntemleri kullanarak salgını durdurmayı amaçlamışlardır. Uyguladıkları dinsel yöntemler ve tanrılarına yaptıkları dualar işe yaramayınca unutulmaya yüz tutmuş olan ritüellere yönelmişlerdir. Roma tanrılarının salgını durdurmadaki başarısızlığını gören insanların bir kısmı doğunun gizem dinlerine, bir kısmı da Hıristiyanlığa yönelmişlerdir. Roma yöneticileri ve din adamları insanların bu tutumları karşısında hem geleneksel Roma inancını canlı tutabilmek hem de salgını durdurabilmek için Atina salgınını durdurmada etkili olduğu bilinen Asclepios'un kültünü Roma'ya getirtmişlerdir. Böylece Atina salgınında ön plana çıkan Asclepios kültünün bu salgınla Roma dünyasında da ön plana çıktığı söylenebilir.

Antonine salgınından sonra MS 249 yılında Kıbrıs vebası olarak adlandırılan salgının başladığı görülmektedir. Bu salgın sırasında insanların bir bölümü Roma tanrılarına dualar ederek salgından kurtulmayı amaçlamışlardır. Antonine salgınından beri sayıları gittikçe artan Hıristiyanların bu salgında insanlara karşı yardımsever tavırlar sergilemesi pagan inançlarında bulunan insanların bu dine sempatiyle bakmasını sağlamıştır. Hıristiyanların insanlara yaptıkları yardımlar sayesinde bu dine inanmaya başlayanların sayısı daha hızlı artmaya başlamıştır. Roma ise salgını durdurabilmek için özellikle doğuda Apollon Salutari kültünü ön plana çıkartarak Apollon'dan salgını durdurmasını istemiştir. Salgının Apollon (Apollo) tarafından durdurulmaması insanların Hıristiyanlığa yönelmelerine sebep olarak Roma dünyasında önemli bir inanç değişikliğine yol açan etmenlerden biri olmuş olabilir.

MS 541 yılının ortalarından itibaren Justinianus vebası olarak adlandırılan salgın görülmeye başlanmıştır. Salgın oldukça yıkıcı etkilere yol açmış ve insanlar salgından kurtulabilmek için dualar etmişlerdir. Tanrı tarafından gönderildiği düşünülen salgının hızlıca yayılmasından dolayı insanlar inançlarında şüpheye düşmüşlerdir. Az bir kesim olsa da bazı insanlar pagan inançlarına geri dönmeye başlamışlardır. Bunun yanında bazı insanlar da salgından ölen kişilerin cennete gidecekleri inancından dolayı İslam dinine yönelmişlerdir.

İnsanların önemli bir kısmının hastalıklar karşısında çaresiz kaldıkları zamanlarda inandıkları dine sarıldıkları görülmektedir. Dini inançlarına göre gerçekleştirdikleri eylemler salgının durmasını sağlamadığı zamanlarda ise hayal kırıklığına uğrayıp, inanç boşluğuna düşerek başka inançlara meyil etmeye başladıkları düşünülebilir.

Toplumların inançlarındaki değişikliklerde salgın hastalıklar belirtilen yönde etkili olabiliyorlarken siyasi ve dini yöneticiler bu değişimleri durdurmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Atina salgını yıllarında tiyatro oyunlarında toplu halde tanrılara salgını durdurması için dualar edilmiştir. Salgın sırasında azalmalar görülse de tapınakların inşasına devam edilmiştir. Böylece yöneticiler ve din adamları inandıkları veya çıkarlarını sağladıkları dini güçlü bir şekilde ayakta tutabilmek için çalışmışlardır. Mısır'da gerçekleştirilen dini reform hareketi herkes tarafından kabul görmemiştir. Atina salgınında da kent devleti yöneticileri tanrılarına olan inancın sürdürülmesi için Socrates ve onun gibi tanrıları sorgulamaya veya inançsızlığa meyilli olan insanlarla mücadeleler etmişlerdir. Antonine ve Kıbrıs salgınlarında, Roma dünyasında kabul görmeye başlayan Hıristiyanlığa karşı geleneksel Roma dini ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Roma tanrılarının salgın karşısındaki etkisizliği Hıristiyanlığın yayılmasındaki önemli faktörlerden birisi olmuştur. İlk başlarda Hıristiyanlığın karşısında yer alan Roma Justinianus salgınıyla birlikte bu kez de inandıkları inancı İslam

dini karşısında savunmak zorunda kalmışlardır. Salgının sonlanmasındaki en önemli işaret olan Başmelek Mikhael'in Hadrianus'un mezarının üzerinde gözükererek kılıcını kınına sokması efsanesi de büyük bir ihtimalle Hıristiyanlığı hala güçlü tutabilmek, insanlara dinin hala güçlü olduğunu göstermek amacıyla kullanıldığı düşünülebilir.

7. Extended Abstract

Epidemics have had a very important place throughout human history. Although the symptoms of the epidemics are known, it has not been clearly determined which disease they are. For this reason, epidemics were named with the general name 'plague'.

The exact cause of epidemics is not known. People thought that the god(s) were punishing themselves with epidemic diseases. However, this situation did not apply to all humanity and other causes of epidemics were also emphasized. It is thought that epidemics may occur due to reasons such as incest relations and perversions of administrators, climate changes, volcanic eruption.

In ancient Egypt, in the 14th century BC, an epidemics broke out during the reign of Amenhotep III. The Egyptian pharaoh glorified the cult of Sekhmet, the goddess of war and destruction, and prayed to him to get rid of the epidemic. The next pharaoh, Amenhotep IV, may have treated the god Aton as a monotheist, believing that the Egyptian gods were unable to end the pandemics. The Egyptian pharaoh also changed his name to Akhenaton and established a new capital for the god Aton with the name Akhetaton. At this time, the Hittite king Suppiluliuma I went on an expedition to Northern Syria, and in this expedition, he carried the plague to the lands of Hatti. His son, Arnuwanda I, died despite praying to their gods to stop the epidemic. Then Mursili II, son of Suppiluliuma I, became the Hittite king. He also prayed to his gods like his brother Arnuwanda I. Later, Muwatalli II took the Hittite throne. Muwatalli II, instead of the cult of the Mesopotamian Storm God Tesup, brought the Luwian Storm God Tarhunt cult to the fore. He may have thought that Tesup could not stop the epidemic. In addition, he established a new capital city called Tarhuntassa, similar to the one in Egypt.

From 430 BC, an epidemic began in Athens. The people went to temples and prayed to their gods to get rid of the epidemic. When the epidemic did not stop despite prayers, some people turned to disbelief and science, and some to other beliefs. Hippocrates sought to practice treatments of non-religious origin. With this epidemic, the cult of Asclepius, a local god of medicine and health, was brought to Athens and was considered high in the pantheon.

In the Roman world, from 166 AD, a great epidemic broke out. This epidemic has been named the Antonine plague. In this epidemic, a doctor named Galen used the treatments of Hippocrates. However, both prayers and the treatments of Galen were not enough to stop the epidemic. When the Roman gods could not stop the epidemic, people's trust in these gods began to decline. In this period, in the east, the cult of Asclepius came to the fore. Also people started to accept Christianity religion. However, the mysterious religions of the east and the cult of Asclepius were more prominent than Christianity during this epidemic period.

In the middle of the 3rd century AD, the epidemic called the Plague of Cyprus broke out. This epidemic had an impact on the Roman Empire for nearly 20 years. The people prayed to the gods in the Roman pantheon to stop the epidemic. Christians have helped all people during this epidemic, including those who have harmed them. When people saw that the Roman gods could not stop the epidemic, they turned to Christianity.

The Plague of Justinian broke out in the summer of 541 AD. This epidemic spread in a short time and reached a high death rate. According to Christian writers, the epidemic was sent to the world by God to punish people. Although people prayed to God, they could not get rid of the epidemic. In the Islam religion, which emerged in the next century and began to spread, there was a belief that those who died in the epidemic would go to heaven. People may have started to accept Islam because of the promise of Heaven.

While epidemics can be effective in the changes in the beliefs of societies, political and religious administrators have taken various activities to stop these changes. During the epidemic, collective rituals

were performed in theater plays and the construction of temples continued. Thus, administrators and clergy acted in order to keep the religion they believed in or their interests strong.

It has been seen that a significant part of people cling to the religion they believe when they are helpless against diseases. When the rituals they perform according to their religious beliefs do not stop the epidemic, it can be thought that they get disappointed, fall into the gap of belief and tend to other beliefs. Therefore, it can be said that epidemics are effective in the transition to new beliefs and the spread of new beliefs.

Keywords: Outbreak, Plague, Disease, Yersinia Pestis, Pandemic, Epidemic, Ancient Mediterranean

Kaynakça

- Aeschines. (1919). *Against Ctesiphon*. London: William Heinemann Ltd.
- Akkuş Mutlu, S. (2017). Eski Ön Asya Toplumlarında Sıtma Hastalığı ve Tedavi Yöntemleri. *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma* (s. 79 – 98.). içinde Ankara: Gece Kitaplığı.
- Allen, P. (1979). The "Justinianic" Plague. *Byzantion*(49), 5 – 20.
- Apollodoros. (2017). Epitome. *Bibliotheka Yunan Mitolojisi* (N. Nirmen, Çev.). içinde İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Appian. (1899). Illyrian Wars. *The Foreign Wars* (H. White, Çev.). içinde New York: The Macmillan Company.
- Augusta, H. (1998). *The Scriptores Historiae Augustae* (Cilt III). (D. Magie, Çev.) Cambridge Massachusetts London: The Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- Augusta, H. (2021). *Historia Augusta* (Cilt I). (S. Özgüler, Çev.) İstanbul: Kronik Yayıncılık.
- Bagnall, R. S. (2000). P. Oxy. 4527 and the Antonine Plague in Egypt: Death or Flight? *Journal of Roman Archaeology*, 13, 288 - 292.
- Berk, F. M. (2020). Tarih Boyunca Salgın Hastalıklar. *Pandemi Sürecinde Sosyoekonomik Değişim ve Dönüşümler "Fırsatlar, Tehditler, Yeni Normaller"* (s. 55 - 100). içinde Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.
- Bilich, R. C. (2007). *Climate Change and the Great Plague Pandemics of History: Causal Link between Global Climate Fluctuations and Yersinia Pestis Contagion?* New Orleans : New Orleans Üniversitesi Tarih Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Boguszewski, R., Makowska, M., Bożewicz, M., & Podkowińska, M. (2020). The COVID-19 Pandemic's Impact on Religiosity in Poland. *Religions*, 11(646), 1-14.
- Bottéro, J., & Kramer, S. N. (2017). *Mezopotamya Mitolojisi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bruun, C. (2007). The Antonine Plague and the "Third-Century. *Crises and the Roman Empire, Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire* (s. 202 - 217). içinde Nijmegen: Brill.
- Bruzzone, R. (2017). Polemos, Pathemata, and Plague: Thucydides'. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*(57), 882-909.
- Bryce, T. (2005). *The Kingdom of the Hittites*. Oxford: Oxford University Press.
- Buchillet, D. (2007). Epidemic Diseases in the Past: History, Philosophy, and Religious Thought. *Encyclopedia of Infectious Diseases: Modern Methodologies* (s. 517 - 524). içinde New Jersey: John Wiley & Sons.
- Cengiz, E. (2020). Hz. Ömer Döneminde Meydana Gelen Amvas. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(13), 129 - 150.
- Cornford, F. M. (2021). *Sokrates Öncesi ve Sonrası*. (C. Şengör, & S. Onan, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cunningham, A. (2008). Epidemics, Pandemics and the Doomsday Scenario. *Historically Speaking*, 29 - 31.
- Çeçen, S. (2020). Çivi Yazılı Belgelerde Anadolu'da Salgın Hastalık. *Kafdağ*, 5(1), 13 - 17.
- Çığır Dikyol, D. (2021). *Antik Roma'da İktidarın Gizemli Sembolü Sibyl Kehanet Kitapları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- De Martino, S. (2006). *Hittitler*. (E. Özbayoğlu, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Demir, M. (2021). Eski Hellen Literatüründe İlahi Cezalandırmanın Tezahürü Olarak Veba Metaforu: İki Örnek. *Oannes*, 3(2), 457 - 479.

- Diamond, J. (1997). *Tüflek, Mikrop ve Çelik*. (Ü. İnce, Çev.) İstanbul.
- Dilek, Y. (2021). Eski Mezopotamya'da Epidemi: Veba, Bulaşıcı Deri Hastalığı ve Ergotizm. *Eskiçağ'da Salgın ve Hastalıklar* (s. 85 - 104). içinde İstanbul: Ege Yayınevi.
- Dinçol, A. (1985). Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış. *Belleten*, 49(193), 1 - 40.
- Dio, C. (1925). *Dio's Roman History*. (E. Cary, Çev.) London William Heinemann and New York: G. P. Putnam's Son.
- Diodorus, S. (1989). *Diodorus of Sicily*. (C. H. Oldfather, Çev.) Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann.
- Diogenes, L. (2007). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. (C. Şentuna, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Duncan - Jones, R. P. (2018). The Antonine Plague Revisited. *Arctos*(52), 41 - 72.
- Duran, M. (2021). Eski İran'da Hasta - Hastalık, Şifa – Şifacı. *Eskiçağ'da Salgın ve Hastalıklar* (s. 123 - 146). içinde İstanbul: Ege Yayınları.
- Eliade, M. (2015). *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu Yaratılış Özlemi*. (M. Aydın, Çev.) İstanbul: Kabalca Yayıncılık.
- Eraslan, A. (2020). Tâ'ûn Rivayetleri Çerçevesinde Hadis Şârihlerinin Hz. Peygamberin Karantina Tavsiyesine Yönelik Yaklaşımları. *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(25), 487 - 511.
- Erdemir Palaz, H., & Erdemir, H. (2008). Eskiçağ Toplumlarında Tesbit Edilen Belli Hastalıklar ve Sağlık Sorunları. 1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı (s. 852 - 879). Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Eusebios. (2010). *Kilise Tarihi*. (F. Akderin, Çev.) İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- Eutropius. (2007). *Roma Tarihinin Özeti*. (Ç. Menzilioğlu, Çev.) İstanbul: Kabalca Yayınevi.
- Flemming, R. (2018). Galen and the Plague. *Galen's Treatise Περί Άλοπτίας (De indolentia) in Context*, 219 - 244.
- Freud, S. (2012). *Musa ve Tektanrılı Din*. (O. Kasap, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Geoffroy, A., & Díaz, J. (2020). De la Peste Antonina a la Peste de Cipriano: Alcances y Consecuencias de las Pestes Globales en el Imperio Romano en el Siglo III D. C. *Rev Chilena Infectol*, 37(4), 450 - 455.
- Gilliam, J. F. (1961). The Plague under Marcus Aurelius. *The American Journal of Philology*, 82(3), 225 - 251.
- Gowen, B. S. (1907). Some Aspects of Pestilences and Other Epidemics. *The American Journal of Psychology*, 18(1), 1 - 60.
- Graf, F. (2007). The Oracle and the Image. Returning to Some Oracles from Clarus. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*(160), 113 - 119.
- Habicht, M. E., Donald, P. F., Varotto, E., & Galassi, F. M. (2020). Epidemics and Pandemics in the History of Humankind and How Governments Dealt with them A Review from the Bronze Age to the Early Modern Age. *Rivista Trimestrale di Scienza dell'Amministrazione Studi ti Teoria e Ricerca Sociale*(2), 1 - 32.
- Harper, K. (2015). Pandemics and Passages to Late Antiquity: Rethinking the Plague of c.249-270 Described by Cyprian. *Journal of Roman Archaeology*(28), 223 - 260.
- Herodotos. (2021). *Tarih*. (M. Ökmen, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hesiodos. (2012). İşler ve Günler. F. Akderin (Dü.) içinde, *İşler ve Günler – Tanrıların Doğuşu*. İstanbul: Say Yayınları.
- Hippocrates. (2021). İnsanın Doğası. *Hippocrates Külliyyatı* (N. Nirven, Çev.). içinde İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Homeros. (2010). *İlyada*. (F. Koçak, Çev.) Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Hoop, A. (2021). Pursued by Plague Did the Plague of Cyprian Cause the Romans to Migrate? *Junctions*, 5(2), 46 - 59.
- Josephus, F. (1895). Antiquities of the Jews. *The Works of Flavius Josephus* (A. M. Auburn, & J. M. Beardsley, Çev.). içinde
- Just, B. (2020). Historic Plagues and Christian Responses: Lessons for the Church Today? *Christian Journal for Global Health*, 7(1), 7 - 12.

- Kaçar, T. (2009). *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kağnıcı, G. (2017). Eski Mezopotamya'da Sıtma Hastalığı. *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma* (s. 99 - 116). içinde Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kallet, L. (2013). Thucydides, Apollo, The Plague, And The War. *The American Journal of Philology*, 134(3), 355 - 382.
- Kamimura, N. (2018). North African Way of Approaching to Medical Healing and the 'Plague of Cyprian. *Apeccs 12th Annual Conference 'Health, Well-Being, and Old Age in Early Christianity*, (s. 1 - 8).
- Kenney, A. (2017). *The Sword of God: Plague And Episcopal Authority in the Late Antique West*. University of Missouri-Columbia Faculty of the Graduate School Unpublished Master Thesis.
- Kılıç, O. (2020). Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri. *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği* (s. 13 - 54). içinde TÜBA.
- Kılıç, O. (2017). Eskiçağ'dan Yakınçağ'a Sıtma ve Tarihe Etkileri. *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma* (s. 117 - 159). içinde Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kitap, K. (2016). *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. Kore: Yeni Yaşam Yayınları.
- Kousoulis, A. A., Economopoulos, K. P., Poulakou-Rebelakou, E., Androutsos, G., & Tsiodras, S. (2012). The Plague of Thebes, a Historical Epidemic in Sophocles' Oedipus Rex. *Emerging Infectious Diseases*, 18(1), 153 - 157.
- Kuhr, A. (2009). *Eskiçağ'da YakınDoğu*. (D. Şendil, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurt, F. (2020). *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kurt, F. (2020). *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kurt, H. (2012). İslam İnançına Göre Şehitlik. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(1), 189 - 220.
- Lévy-Bruhl, L. (2006). *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*. (O. Adanır, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Lévy-Bruhl, L. (2006). *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*. (O. Adanır, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Little, L. K. (2007). Life and Afterlife of the First Plague Pandemic. *Plague and the End of the Antiquity The Pandemic of 541 – 750* (s. 3 - 32). içinde Cambridge: Cambridge University Press.
- Livius, T. (1997). *Roma Tarihi*. (S. Şenbark, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Lucianos. (1997). *Aleksandros ya da Düzmece Yalvaç*. (E. Varinlioğlu, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Lucretius. (2018). *Evrenin Yapısı*. (F. Uyar, & T. Uyar, Çev.) İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Lukashenko, M., & Biletska, L. (2021). How Christians of the First Centuries Experienced Epidemics. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41(1), 46 - 57.
- Martı, H. (2020). *Hadislerle İslam Hadislerle Hadislerin Yorumu III*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Masalıcı Şahin, G. (2021). Hitit Metinlerinde Geçen Göz Hastalıkları ve Tedavileri. *Eskiçağ'da Salgın ve Hastalıklar* (s. 167 - 176). içinde İstanbul: Ege Yayınları.
- Mathias, E., & Raspa, R. (1992). The Plague and the Saint: A Religious Legend in an Alpine Community. *Mediterranean Studies*(3), 119 - 124.
- Moran, W. (1992). *The Amarna Letters*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press.
- Morony, M. G. (2007). For Whom Does the Writer Write?: The First Bubonic Plague Pandemic According to Syriac Sources. *Plague and the End of the Antiquity The Pandemic of 541 – 750* (s. 59 - 86). içinde Cambridge : Cambridge University Press.
- Perlstadt, H. (2016). The Plague of Athens and the Cult of Asclepius: A Case Study of Collective Behavior and a Social Movement. *Sociology and Anthropology*, 4(12), 1048 - 1053.
- Pinault, J. R. (1986). How Hippocrates Cured the Plague. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 61(1), 52 - 75.
- Plinius, G. S. (1961.). *Natural History* (Cilt II). (H. Rackham, Çev.) Harvard University Press, Cambridge Massachusetts - William Heinemann, Ltd London.

- Procopius. (1961). *Procopius of Caesera History of the Wars* (Cilt I). (H. B. Dewing, Çev.) London: William Heinemann – New York: The Mac Millan Co.
- Russell, J. C. (1968). That Earlier Plague. *Demography*, 5(1), 174 - 184.
- Sáez, A. (2016). La peste Antonina: una peste Global en el siglo II D.C. *Nota Histórica Rev Chilena Infectol*, 33(2), 218 - 221.
- Sarıbaşı, S. (2019). Geçmişten Günümüze Veba Hastalığı ve Kolektif Bilinç: “Çağımızın Vebası” Söyleminin Kökenleri. *Journal of Social And Humanities Sciences Research*, 6(42), 2470 - 2485.
- Sayar, M. H. (2020). Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde MS 165 – 180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın. *Tarih Dergisi*, 71(1), 15 - 28.
- Sayar, M. H. (2021). Eskiçağ Akdeniz Dünyasında MÖ 5. yy ile MS 6. yy Arasında Salgın Hastalıkların Yol Açtığı Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Sorunlar ve Bunların Yarattığı Tarihi Değişim Süreçleri. *Eskiçağ'da Salgın ve Hastalıklar* (s. 221 - 239). içinde İstanbul: Ege Yayınları.
- Schwartz, L. (2013). Gargano Comes to Rome: Castel Saint'Angelo's Historical Origins. *Journal of Ecclesiastical History*, 64(3), 453 - 475.
- Scott, J. C. (2017). *Against the Grain A Deep History of the Earliest States*. New Haven and London: Yale University Press.
- Singer, I. (2002). *Hittite Prayers*. Atlanta Georgia: Society of Biblical Literature.
- Singer, I. (2006). The failed reforms of Akhenaten and Muwatalli. *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan (BMSAES)*(6), 37 - 58.
- Skibiński, T. K., & Książyk, M. (2021). Postawa Chrześcijań Wobec Zarazy Cypriana w Świetle Żródł Epoki. *Vox Patrum*(78), 121 - 140.
- Stoclet, A. J. (2007). Consilia Humana, Ops Divina, Superstitio Seeking Succor and Solace in Times of Plague, with Particular Reference to Gaul in the Early Middle Age. *Plague and the End of the Antiquity The Pandemic of 541 – 750* (s. 135 - 149). içinde Cambridge : Cambridge University Press.
- Strabon. (2009). *Geographika*. (A. Pekman, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Thukydides. (2010). *Peloponnesos Savaşları*. (F. Akderin, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.
- Tranquillus, G. (2017). *On İki Caesar'ın Yaşam Öyküsü*. (G. Varınlıoğlu, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tranquillus, G. S. (2017). Titus. *Oniki Caesar'ın Yaşam Öyküsü* (G. Varınlıoğlu, Çev.). içinde İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Trevisanato, S. I., & Padeshki, P. (2021). The 14th Century BC Mediterranean Pandemic: Tularemia, Outbreak, Waves, Spread via Wars Including Biological Warfare, Impacts on Societies and Corollary. *Eskiçağ'da Salgın ve Hastalıklar* (s. 241 - 270). içinde İstanbul: Ege Yayınları.
- Turan, O. (2018). Thukydides'in Aktarımına Göre Atina Salgınının Gerçek Etkileri. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4(2), 89 - 108.
- Turgut, M. (2021). Antik Akdeniz Bölgesinde Salgın Hastalıklar Tanrıların Gönderdiği Cezalandırma Araçları mıydı? *Eskiçağ'da Salgın ve Hastalıklar* (s. 271 - 290). içinde İstanbul: Ege Yayınları.
- Wiechmann, I. (2012). The History of Plague. *Sickness, Hunger, War, and Religion: Multidisciplinary Perspectives*(3), 65 - 66.
- Yeomans, S. J. (2017). The Antonine Plague and the Spread of Christianity. *Classical Corner*, 22 - 24.
- Zachariah. (1899). *The Syriac Chronicle Known as that of Zachariah of Mitylene*. (F. J. Hamilton, & E. W. Brooks, Çev.) London: Methuen & Co.

Araştırmacıların Katkı Oran Beyanı/ Contribution of Authors

Yazarların çalışmadaki katkı oranları %100 şeklindedir.
The authors' contribution rates in the study are %100 form.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışmada herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person in the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale İntihal programlarında taranmış ve İntihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned in Plagiarism programs and Plagiarism was not detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi kapsamında belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules specified within the scope of the Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive were followed.